

UO'K: 101.1

TEMURIYLAR DAVRI MUTAFAKKIRLARI VA ULARNING IJTIMOY-AXLOQIY QARASHLARINING SHAKLLANISHI VA FALSAFIY TAVSIFI**ФОРМИРОВАНИЕ И ФИЛОСОФСКАЯ ОПИСАНИЕ МЫСЛИТЕЛЕЙ ПЕРИОДА ТИМУРИ И ИХ СОЦИАЛЬНО-ЭТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ****THE FORMATION AND PHILOSOPHICAL DESCRIPTION OF THE THINKERS OF THE TIMURI PERIOD AND THEIR SOCIAL AND ETHICAL APPROACHES****Mustayev Ruslan Damirovich**

Farg'ona davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya

Maqolada Temuriylar davri mutafakkirlari ijtimoiy-axloqiy qarashlarini tadqiq etishng nazariy-metodologik asoslari, ijtimoiy-axloqiy qarashlarining hermenevtik asoslari, Yangi O'zbekistonda Temuriylar davri mutafakkirlarining ijtimoiy-axloqiy qarashlarining tarbiyaviy ahamiyati o'rganilgan. Shuningdek, Temuriylar davri mutafakkirlari va ularning ijtimoiy-axloqiy qarashlarining shakllanishi tahlil qilingan.

Аннотация

В статье рассмотрены теоретико-методологические основы исследования социально-этических взглядов мыслителей эпохи Тимуридов, герменевтические основы их социально-этических взглядов, воспитательное значение социально-этических взглядов мыслителей эпохи Тимуридов. в Новом Узбекистане изучаются. Также проанализировано формирование мыслителей периода Тимуридов и их социально-этические взгляды.

Abstract

In the article, the theoretical-methodological foundations of researching the socio-ethical views of the thinkers of the Timurid era, the hermeneutic bases of their socio-ethical views, the educational significance of the socio-ethical views of the thinkers of the Timurid era in New Uzbekistan are studied. The formation of thinkers of the Timurid period and their socio-ethical views was also analyzed.

Kalit so'zlar: Temuriylar davri, tarixiy, ijtimoiy-madaniy shart-sharoit, ijtimoiy muhit, ijtimoiy-axloqiy qarashlar, falsafiy, adolat, ilmiy-metodologik asos, tarbiyaviy, faoliyat, hermenevtik asos, tarixiy-falsafiy tahlil.

Ключевые слова: Эпоха Тимуридов, исторические, социокультурные условия, социальная среда, социально-этические взгляды, философская, справедливость, научно-методологическая основа, образовательная, деятельностьная, герменевтическая основа, историко-философский анализ.

Key words: Timurid era, historical, socio-cultural conditions, social environment, social-ethical views, philosophical, justice, scientific-methodological basis, educational, activity, hermeneutic basis, historical-philosophical analysis.

KIRISH

Temuriylar davrining falsafiy fikri uchun xos narsa dunyoviy va diniy fanlarga murojaat, tabiatni o'rganishga intilish, inson aqli va qobiliyatlarining ko'tarilishi, insonning axloqiy sifatlarini qadrlash, insonparvalik, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni targ'ib qilish edi. Shu ma'noda temuriylar davri insonparvarlik g'oyalari, ijtimoiy-axloqiy qarashlarning eng rivojlangan zamoni sifatida baholanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Temuriylar davrining ilmiy-ma'naviy meros, mutafakkir allomalarining ijtimoiy-falsafiy qarashlarining ijtimoiy ahamiyatiga doir tadqiqotlar A.Arberri, A.Kraft, Sharl Shefer, V.Perch, O.Omer, M.Rajabov, A.Afsahzod, A.Muxammedxodjayev, YE.E.Bertels, A.N.Boldirev, A.D.Knish, H.Aliqulov, Y.Jumaboyev, Sh.Mamidova, R.Mahmudov, N.Komilov, A.Madraimovlar tomonidan amalga oshirilgan. Shuningdek, olimlardan B.Valixo'jayev, I.Haqqul, Sh.Sirojiddinov, S.Sayfullah,

M.Kenjabek, M.N.Boltayev, R.Nosirov, G.Navro'zova, S.Karimov, R.Shodiyev, A.Huseynova, J.Xolmo'minov kabi olimlarning monografik tadqiqotlarida temuriylar davri o'rganilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Temuriylar davrida ilm-fanning taraqqiy etishiga ta'sir ko'rsatgan omillardan biri qat'iy tartib o'rnatishga erishganligi, har bir ishni, shu jumladan, ilm va ta'lim ishlarini belgilangan qonun va qoidalarga muvofiq amalga oshirganini, bu qonun-qoidalarini esa saltanatdagi kishilarning turli xil toifalari bilan bog'lab tuzganini ta'kidlab o'tish zarur. Bu haqda "Temur tuzuklari" da quyidagi so'zlar bitilgan: "Saltanatim martabasiga zeb-u – ziynat berdim. Saltanatimni o'n ikki toifaga bo'lib, ularga tayangan holda ish yurgizdim. Saltanatim qonun-qoidalarini ham ana shu o'n ikki toifaga bog'lab tuzdim".

Amir Temurning ulamo, fuzalo, fozillar toifasiga (birinchi toifa) alohida e'tibor bergani, ularni o'ziga yaqinlashtirishga harakat qilgan, davlat miqyosida amalga oshiriladigan tadbirlarni belgilash, muhim qarorlar qabul qilishdan avval kengashlar chaqirib, ular bilan maslahatlashgani sohibqironning ilm-fan ahliga katta ishonch bildirganligidan dalolat beradi. Temur kengashib, maslahatlashib o'tkazilgan tadbir sanoqsiz lashkar o'zlik qilgan kuchni yengishga imkon beradi, deb hisoblagan. Ana shuning uchun ham u olimlar va ruhoniylarga murojaat qilib, ulardan mamlakatni boshqarishda o'z maslahatlari bilan yordam berishlarini so'ragan. Bu jihatdan Sharofuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" kitobida berilgan Temurning yangidan bunyod etilgan Boilkan shahrida olim-fuzalolar bilan o'tkazgan kengashi haqidagi ma'lumot diqqatga sazovordir. Bu kengashdagi nutqida u shunday degan: "Fan va dinning mashhur kishilari o'z maslahatlari bilan podshohlarga yordam berib kelganlar. Sizlar esa menga nisbatan bunday qilmayapsizlar. Mening maqsadim mamlakatda adolat o'rnatish, tartib va tinchlikni mustahkamlash, fuqaroning turmushini yaxshilash, yurtimizda qurilishni kuchaytirish, davlatimizni rivojlantirishdir. Sizlar bu ishlarni amalga oshirishga menga o'z maslahatlaringiz bilan ko'maklashishlaringiz kerak".

Temuriylar davrida ilm-fanning qaytadan rivoj topishiga ta'sir ko'rsatgan omillardan yana biri qo'shni mamlakatlar, ayniqsa Xitoy, Hindiston bilan iqtisodiy va madaniy aloqalarning kuchayishi bo'ldi. Turli mamlakatlardagi ilmiy markazlar, olimlar o'rtasidagi aloqalarning o'rnatilishi, xalqlarning bir-birining tarixini, madaniyatini o'rganishi, ilm-fan sohasidagi erishgan natijalari bilan tanishishi ilmiy bilimlar taraqqiyoti uchun qulay sharoit tug'dirgan.

Markaziy Osiyo falsafiy tafakkuri tarixida o'chmas iz qoldirgan alloma Sa'duddin Taftazoniy 1322-yilda Ashxobod yaqinidagi Niso shahri atrofidagi Taftazon qishlog'ida tug'ildi. Taftazoniy ilohiyot fanlarini, arab tili, nutq san'ati va mantiq sohalarini mukammal egallaydi. Bu fanlarni o'z davrining mashhur olimlari bo'lgan Aziddin Ijy va Qutbiddin Roziy at-Taxtoniylardan o'rganadi. Taftazoniyning 16 yoshida yozgan birinchi ilmiy asari unga shuhrat olib keldi va uning madrasada mudarrislik qilish huquqini qo'lga kiritishiga sabab bo'ldi. Taftazoniy G'ijduvon, Jom, Turkiston, Hirot va Movarounnahrning boshqa shaharlaridagi madrasalarda dars berib, yirik olim sifatida shuhrat qozondi. Ayniqsa mantiq, nutq san'ati, arab tili grammatikasi va ilohiyot sohalarida unga teng keladigan olim kam topilar edi. Uning zamondoshi mashhur arab tarixchisi Ibn Xaldun Taftazoniy haqida quyidagilarni yozgan edi: "Movarounnahrda chiqqan quyoshning nuri arab mamlakatlari va Ispaniyagacha yetib kelmoqda". Taftazoniyning shuhrati o'z poytaxti Samarqandga eng mashhur olimlar, hunarmandlar va ustalarni to'playotgan Amir Temurga ham yetib boradi. U Taftazoniyning Samarqandga chaqirtiradi. Taftazoniy umrining oxirigacha saroyda yashaydi va 1392 yilning 12-avgustida vafot etadi.

Taftazoniyning nazariy merosi o'rta asrlar fanining barcha sohalarini o'z ichiga oladi. Qur'on tafsiridan boshqa asarlar arab tilida yozilgan bo'lib, ular ichida mantiq, nutq san'ati va arab tili grammatikasiga oid risolalari alohida o'rin tutadi. Bu risolalardan XIV asrning ikkinchi yarmidan XVI asrning ikkinchi yarmigacha Movarounnahr va uning atrofidagi o'lkalar madrasalarida o'quv qo'llanmasi sifatida foydalanilgan. Mashhur sharqshunos YE.E.Bertels o'z tadqiqotlarida fors she'riyatining buyuk klassigi Abdurrahmon Jomiy she'riyat va nutq san'atini Sa'duddin Taftazoniy asarlaridan o'rganganligini ko'rsatib o'tadi.

Taftazoniy qirqdan ortiq asar yozgan bo'lib, bizgacha yetib kelgan asarlaridan diqqatga sazovorlari quyidagilar: "Tahzib al-mantiq val-kalom" ("Mantiq va kalomga sayqal berish"), "As-sa'diya" (XIII asr oxiri va XIV asr birinchi yarmida yashagan Kotibiyning mantiqa oid "Ash-shamsiya" risolasiga yozilgan sharh), "Al-mutavvol" (Nutq san'atiga oid "Keng talqin"), "Muxtasar

ILMIY AXBOROT

al-maoniy" (ritorikaga oid "Qisqacha ma'nolar"), "Al-irshod al-xodiy" (arab tili grammatikasiga oid "Yo'l boshlovchi rahbar"), "Al-maqosid at-tolibin" (falsafa va kalomga oid "Tolibi ilmlarning maqsadlari"), "Risola fi zavoye al-musallas" ("Uch burchakning burchaklari haqida risola"). Bulardan tashqari Taftazoniy o'zidan oldingi o'tgan mutafakkirlarning asarlariga ko'plab sharhlar va hoshiyalar yozgan.

Taftazoniy dunyoqarashidagi diqqatga sazovor masalalardan biri qazo va qadar hamda iroda erkinligidir. Ma'lumki, iroda erkinligi masalasida ko'plab faylasuflar har xil fikrlar bayon etishgan va inson o'z xulq-atvorida erkinmi, ya'ni ixtiyori o'z qo'lidami, degan savolga javob topishga intilganlar.

Sa'duddin Taftazoniy o'zining "Tahzib al-mantiq val-kalom" asarida insonning xulq-atvoridagi iroda erkinligi masalasiga kengroq to'xtaladi. Uning fikricha, har qanday olijanoblik va xayrli ishlar o'z tabiatiga ko'ra xudoning mohiyatidan kelib chiqadi va u hamma narsaning xoliqi sifatida xayr va sharofatning yaratganligi sababidan insonlarni yomon xulq-atvordan tiyilib turishga chorlaydi. Yomon xulqlar, gunohlar insonga xos narsalar bo'lmasdan, ular faqat kishilarni sinash uchun yaratilgandir. Shunday qilib, uning fikricha, xudo – o'z bandalariga ikki yo'lni "taklif" etadi, ya'ni sharaflı, xayrli faoliyat ko'rsatishni yoki nomatlub mashg'ulotlar bilan gunohga botishni, gunohga botish esa jazoga tortilishni keltirib chiqaradi. Mutafakkirning ta'kidlashicha, xudo tomonidan ko'proq insonlarga xayrli ishlar qilish, g'ayri shar'iy ishlar kamroq bo'lishi ta'kidlanadi. Qaysi yo'lni tanlash insonning o'z irodasiga bog'liqdir. Shuning uchun xudo yomon xulq-atvorli insonlarni jazolaydi. Yomon xulq-atvorni qoralash xudoning irodasiga qarshi borish emas, chunki yomonlikning yer yuzida mavjudligi insonlarni poklikka chorlovchi sinovdir.

Taftazoniy Temur davridagi Samarqand ilmiy muhitida o'sha zamon olimlari bilan birgalikda samarali ijod etib, keyinchalik jahonshumul ahamiyat kasb etgan Ulug'bek maktabini vujudga kelishiga zamin hozirlagan mutafakkirlardan biri bo'lib tarixda qoldi. U islom falsafasi bo'lgan kalomga mantiqiy xulosalarni tatbiq etib, uni kuchaytirdi va ilohiyotni ham jozibali fan sifatida rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. Uning asarlarining ilmiy qimmatı hozirda ham o'z kuchini yo'qotgani yo'q. Taftazoniynıng ilmiy merosini o'rganish tafakkurimiz tarixining zarhal sahifalarini boyitish imkonini beradi.

Temuriylar davrining yangi bir mutafakkiri Mir Sayyid Sharif Jurjoniylıdır. Sohibqiron Amir Temur tomonidan Samarqandning shon-shuhratini oshirish va uni jahon ilmiy markazlaridan biriga aylantirish niyatida o'z poytaxtiga to'plagan olimlaridan biri bo'lgan. U 1387-yili Sheroz fath etilganidan keyin, u yerdagi mashhur kishilar qatorida Samarqandga jo'natilgan. Jurjoniylı deyarli 20 yil davomida Samarqandda barakali ijod qilib, faqat Temur vafotidan keyingina Sherozga qaytib, 1413-yili o'sha yerda vafot etdi.

Ilmiy adabiyotlarga Mir Sayyid Sharif nomi bilan kirgan Ali ibn Muhammad ibn Ali Husayniylı Jurjoniylı 1339-yilda Eronning Jurjon viloyati Markazi bo'lgan Astrobod shahri yaqinidagi Tog'u qishlog'ida tug'ildi.

Jurjoniylı yoshlik yillaridan Sharqda mavjud bo'lgan fanlarning barcha turlari bilan shug'ullandi. Islom falsafasi va kalom, mantiq, til masalalaridan tashqari tabiatshunoslikka doir sohalarni qunt bilan o'rganib, ular haqida katta ilmiy asarlar yozib qoldirdi. 1365-yili Jurjoniylı Hirotda mashhur faylasuf Qutbiddin Muhammad ar-Roziylı at-Taxtoniylıdan ta'lim olish uchun boradi. Ammo Taxtoniylı o'zining qarib qolganligini aytib, Misrdagi shogirdi Muborakshoh oldiga borishni maslahat beradi. Lekin Jurjoniylı 1368-yilgacha Hirotda qoladi. So'ngra turk faylasufi Muhammad Oqsaroiylıdan ta'lim olish uchun Qoramon shahriga jo'naydi. Muhammad Oqsaroiylıning shuhrati va uning asarlari Jurjoniylı e'tiborini jalb etgan bo'lib, u mashhur faylasuf va mantiqshunos bo'lib yetishgan Oqsaroiylıning shogirdi Muhammad Mullo Fanoriylı bilan uchrashib, do'st tutinadi va birgalikda 1370-yilda Misrga jo'nashadi. Jurjoniylı Qohirada 4 yil davomida mashhur mantiqshunos Muborakshoh va Akmaliddin al-Bobartiylar ma'ruzalarini tinglab, o'z saviyasini oshirgach, 1374-yilda Istambulda ilmiy izlanishlarini davom ettiradi. U yerdan Vataniga qaytib, 1387-yilgacha Sheroz madrasalarida dars beradi. So'ng Samarqandda madrasalarda dars berish bilan birga Temur saroyidagi ilmiy bahslarda faol ishtirok etadi. Bu yerda u ilmu fanning barcha sohalariga bag'ishlangan bir qator risolalar, o'tmish mutafakkirlarining asarlariga sharhlar yozadi.

XULOSA

Xulosa qilganda, temuriylar davrda buyuk mutafakkir olimlar, allma-yu donishmandlar yetishib chiqdilar. Ulardan ilm-fanga hissa qo'shganlari quyidagilar: Mavloni Abdulmalik, Sayyid Sharif Jurjoni, Xoja Muhammad Zohid Buxoriy, Mavloni Ahmad, Abdulqodir Marog'iy Nizomiddin Shomiy, Hofizi Abru, ibn Arabshoh shular jumlasidandur. Amir Temur bobomiz ularning boshini silaganlar, homiylik qilganlar. Ilmiy ishlariga rahnomolik qildi. Qur'on va Hadis ilmidan tashqari, fiqh (musulmon qonunchiligi), tarix, falsafa, musiqa, riyoziyot, falakiyot va boshqa bir talay ishlar rivoj topdi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. А. Навоий. Асарлар, 12-том, "Мажолисун нафоис", еттинчи мажлис, Т., 1967, 169-бет
2. А.Жомий. «Искандар хираднома»си. Кўрсатилган асар. 221-225-б.
3. Дуктур Муҳаммад Муъин. Фарҳанги Форсий. – Техрон, 1371. – Б. 16.
- 4.Ибн Халдун. Ал-Муқаддима.–Ал-Қоҳира: Дор ал-китаб Ал-Мисрий ва ал-Лубнаний, 1999. –В.10.
5. Тўғон А. 3. Волидийнинг Туркистонга илмий сафари. "Тарихда усул" асаридан А. Зоҳидий таржимаси.– Тошкент, 1997. – Б. 135
6. Улуғбек. Зижи Кўрагоний-Т, Қори Ниёзий. Улуғбек ва унинг илмий мероси. Тошкент., 1971 110-159 бетлар